

Dini Tetkikler Dergisi

ISSN 2645-9132
Cilt: 3 Sayı: 2 (Aralık 2020)

Osmanlı'da 'Öteki'ne Bakışın Dinamikleri ve Eğitim Alanındaki Yansımaları *

Zeki Salih Zengin	
Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Ankara, Türkiye	
zekisalih55@gmail.com	ORCID 0000-0003-2354-8899

Makale Bilgileri		
Tür Çeviri Makale		
Gönderim Tarihi 30 Kasım 2020	Kabul Tarihi 29 December 2020	Yayın Tarihi 31 Aralık 2020
Atıf Zengin, Zeki Salih. "Osmanlı'da "Öteki"ne Bakışın Dinamikleri ve Eğitim Alanındaki Yansımaları". çev. Zeki Salih Yaygın. <i>ULUM</i> 3/2 (2020), 375-89.		
Araştırma/Yayın Etiği Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi, Turnitin'de benzerlik taramasından geçirildi ve çalışmada araştırma/yayın etiğine uyulduğu teyit edildi.		
Etik Beyan * Bu makale, <i>ULUM</i> 3/2 (2020), 223-240 arasında araştırma makalesi türünde İngilizce olarak yayımlanan "Dynamics of the Approach to 'The Other' in Ottoman State and Its Reflections in the Field of Education" başlıklı çalışmanın yazarı tarafından yapılan Türkçe çevirisidir.		
Copyright © 2020 (Telif Hakkı) ULUM İslami İlimler Eğitim ve Dayanışma Derneği'ne aittir, Ankara, Türkiye		
CC BY-NC 4.0 Bu makale Creative Commons Attribution-NonCommercial Lisansı altında lisanslanmıştır.		

Osmanlı'da 'Öteki'ne Bakışın Dinamikleri ve Eğitim Alanındaki Yansımaları

Öz

Öteki, kişi ya da bir grubun kendini tanımladığı özelliklerin dışında kalanları ifade eden bir kavramdır. İnsan ve toplumlar bireysel ve kültürel açıdan birbirlerinden farklı özellikler taşırlar. Farklılık, hayatın her alanında görülen bir olgudur. İnanç, dil, etnik köken ve kültürel alanlardaki farklılıklar aslında insan hayatına anlam ve değer katan olgulardır. Bununla birlikte söz konusu farklılıklar çoğu kez birer çatışma nedeni haline de gelebilmektedir. Farklılıkların korunması, yaşatılması, saygı duyulması ve insan hayatının zenginliği olduğunun öğretilmesi, çatışmaların önlenmesi ya da asgari düzeye çekilebilmesi açısından mutlaka gereklidir. Bütün bunların gerçekleştirilebilmesi ise eğitim ve hukuki düzenlemeler ile mümkün olabilir. Kültürel farklılıkların bir arada yaşaması anlamını taşıyan çok kültürlülük, insan toplumlarının temel özelliklerinden birisidir. Bu nedenle, toplumda farklılıklarla ilgili yaşanan sorunlar ve çözüm yollarının da dünden bugüne ortak tarafları vardır. Bu düşünceden hareketle makalenin amacı, çok kültürlü yapıya sahip Osmanlı toplumunda, İslam dışındaki inançlara mensup tebaanın eğitim haklarının hukuki kaynakları ve bu hakkın nasıl kullanıldığının tanıtılmasıdır. Öncelikle Osmanlı hukuk sistemi İslam Hukukuna dayanmaktadır. İslam hukukunda Müslüman ve gayrimüslimlerin görev ve sorumlulukları birbirlerinden ayrılmıştır. Ancak bu farklılık gayrimüslimlerin inanç, ibadet, eğitim, seyahat ve ticaret gibi temel hak ve hürriyetlerden mahrum oldukları anlamına gelmez. İslam hukuku, farklı inanç mensuplarının temel haklarını, kendi yapısı içinde güvence altına alır. Bunun ötesinde Türk devlet anlayışında, farklılıkların hukuki hakları kullanmalarına saygılı olmak geleneği vardır. Bu itibarla Osmanlı Devleti din ve devlet geleneğine bağlı gerekçelerle farklı etnik köken ve dînî inançlara mensup tebaasının eğitim haklarına saygılı olmuş ve kullanmalarına engel olmamıştır. Osmanlı Devleti'nde eğitim sistemini Tanzimat öncesi ve sonrası olarak iki döneme ayırmak gerekir. Her iki dönemde de Müslüman ve gayrimüslimlerin eğitim kurumları temel özellikleri açısından birbiriyle benzer özellikler taşır. Her iki grubun eğitim kurumları vakıflar tarafından desteklendiği gibi amaç, program ve öğretmenleri de dini niteliklidir. Tanzimat döneminde 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin hazırlanmasından sonra eğitim üzerindeki dînî etki, yerini toplumsal ihtiyaç ve eşit vatandaşlık haklarına dayanan bir anlayışa terk etmiştir. Eğitim faaliyetleri daha önce sadece cemaat vakıflarına bağlı olarak yerine getirilirken, Tanzimat döneminde bu kurumların yanı sıra resmi devlet okulları (mekteb) da kurulmuştur. Eğitim sisteminde yapılan düzenlemeler sonucunda askeri ve sivil devlet okullarına bütün vatandaşlar ayırım yapılmadan kabul edilmiştir. Yeni eğitim sisteminin planlandığı komisyonlarda gayrimüslim üyeler de yer almıştır. Böylece eğitim alanında hem idare hem de anlayış olarak laik bir yapıya doğru adım atılmıştır. Eğitim teşkilatının kapsamlı olarak düzenlendiği Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde gayrimüslimlerin kendi cemaatleri için ayrıca özel okullar açmalarına izin verilmiştir. Yine bu yasal düzenleme ile ilkokulların her cemaat için ayrıca açılması ve programda yer alan din derslerinin de farklılıklara göre okutulması kararlaştırılmıştır. Orta dereceli okulların programlarında II. Abdülhamit döneminden itibaren İslam din derslerine yer verilmiş; ancak gayrimüslimler muaf tutulmuştur. Orta dereceli mekteplerde din derslerine yer verilmesinin nedeni, gayrimüslimlerin devlet okulları yerine genellikle kendilerinin kurduğu özel cemaat ya da yabancı mekteplerini tercih etmeleridir. Osmanlı Devleti hukuki olarak "öteki" yahut "azınlık" statüsünde tuttuğu gayrimüslimlere eğitim alanında haklar tanımıştır. Bu haklar sayesinde asırlar boyunca Osmanlı idaresinde yaşayan hiçbir dini ve etnik yapı yok olmamış, bütün farklılıklar dini ve kültürel kimliklerini korumuştur. Bu anlayış ve uygulama, günümüz toplumları için de dikkate alınması gereken önemli bir tecrübe olarak kabul edilmelidir.

Anahtar Kelimeler

Din Eğitimi, Osmanlı Devleti, Tanzimat, Gayrimüslim, Çok Kültürlülük

Dynamics of the Approach to 'The Other' in Ottoman State and Its Reflections in The Field of Education

Abstract

The other is a notion that refers to those that are outside the characteristics that a person or group describes themselves. People and societies have different characteristics from each other individually and culturally. Difference is a phenomenon seen in all aspects of life. Faith, language, ethnicity, and cultural differences are phenomena that add meaning and values to human life actually. Nevertheless, these differences can become cause of conflict often. Teaching of preserving, sustaining, respecting of differences and that these are wealth of human life is absolutely necessary for prevent or to keep to the minimum level conflicts. All these can be realized through education and legal regulations. Multiculturalism which means coexistence of cultural differences is one of the main characteristics of human societies. Because of that, problems and solutions related to differences in society also have common sides from yesterday to today. Based on this idea, the aim of the article is to introduce the legal sources of educational rights of subjects belonging to beliefs other than Islam and how this right is used in Ottoman society with a multicultural structure. Firstly, Ottoman legal system is based on Islamic Law. In Islamic Law, duties and responsibilities of muslims and non-muslims are different from each other. But, this difference does not mean that non-muslims deprived main rights and freedoms such as faith, worship, education, travel and trade. Islamic law guarantees the fundamental rights of members of different faiths within its structure. In addition, in the Turkish understanding of the state, there is a tradition of respecting differences in the exercise of legal rights. In this respect, the Ottoman State respected the educational rights of its subjects belonging to different ethnicities and religious beliefs on grounds related to religion and state tradition and did not prevent them from using them. It is necessary to divide the Ottoman education system into two periods before and after the Constitutional Reforms (Tanzimat) Era. In both periods muslim and non-muslim's educational institutions have similiar basic features. Educational institutions of both groups are supported by foundations, and their purpose, program and teachers are religious. After the preparation of the General Education Regulations (Maarif-i Umumiye Nizamnamesi) dated 1869 during the Tanzimat period, religious influence on education has been replaced by an understanding based on social needs and equal civil rights. While educational activities were previously carried out only under the Community Foundations, Official Public Schools (mektep) were established in addition to these institutions during the Tanzimat period. As a result of the regulations made in the education system, all citizens were admitted to military and civilian public schools without distinction. Non-muslim members had taken part in commisions which new education system planned, too. Thus, a step was taken towards a secular structure in the field of education as both administration and understanding. In the General Education Regulations, in which the educational organization is organized extensively, non-muslims are also allowed to open private schools for their communities. With the same judicial arrangement it was permitted to open primitive schools for every religious communities. Since the Abdulhamid II era, religious classes have been included in the programs of secondary schools, but non-muslims have been exempt. The reason why religious classes are included in secondary schools is that non-muslims usually prefer private congregations or foreign schools established by them instead of Public Schools. The Ottoman state legally granted rights in the field of education to non-muslims, who held the status of "other" or "minority". Thanks to these rights, no religious and ethnic structure that lived under Ottoman rule for centuries was destroyed, and all differences retained their religious and cultural identity. This understanding and practice should be considered an important experience that should also be considered for today's societies.

Keywords

Religious Education, Ottoman State, Tanzimat, Non-muslim, Multiculturalism

Giriş

"Öteki", günümüzde çokça kullanılan, açıklanan ve yorumlanan kavramlardan birisidir. Temelde "farklı" oluşu ifade eden bu kavram, insanın ve insan toplumlarının "kendi" lerini tanıma, tanımlama, rol ve görevlerini fark etmelerinde son derece önemli bir yere sahiptir. Bu itibarla "kendi" ve "öteki" önce zihinsel daha sonra da kültürel ve toplumsal anlamda birer vakıadır.

Bu kavramların olumlu ya da olumsuz anlaşılması, yorumlanması ve uygulanması söz konusu bu vakıadan değil, tamamen bu kavramlara yaklaşımdan kaynaklanan bir durumdur. Dolayısıyla günümüzde zaman zaman kullanılan "ötekileştirme" tanımının ifade ettiği olumsuzluk, tamamen böyle bir olumsuzluğun yüklenmesinden kaynaklanmaktadır. Aksi takdirde her "kendi" "öteki"nden farklı, zatına mahsus orijinal bir yapıdır. "Kendi"ler arasındaki ortak temel unsurlar azaldıkça "öteki" ortaya çıkmaya başlar ve bu son derece doğaldır. İşte "ötekileştirme" bu doğallığın unutulup, bütün "öteki"leri "kendi" yapma ya da onlara yokmuş gibi davranılması biçiminde tezahür eden, zihinde gelişen ve davranışa yansıyan gayritabii, marazî davranış biçimidir. Ferdi ve toplumsal hayat açısından sakıncalar doğuran bu durumun önüne geçilmesi hem teorik hem de farklı ortamlarda gerçekleştirilen eğitim uygulamaları ile yakından ilgilidir.

İnsan, kültür, toplum ve eğitim kavramlarının birbirlerinden ayrılamayacak derecede iç içe geçmiştir. Kültür insan topluluklarına ait paylaşılan yaşama biçimleri olarak tanımlanabilir. Ancak paylaşılan yaşama biçimlerinin aynı toplum içerisinde dahi aynı olmadığı, anlama ve uygulamalarda bazı farklılıkların ortaya çıktığı görülmektedir. Kültürel çeşitlilik (culturel diversity) ya da çokkültürlülük (multiculturalism) olarak da ifade edilen bu durum insan toplumlarının temel özelliklerinden birisidir. Kısaca, hiçbir toplum kültürel açıdan ne kadar homojenize olursa olsun birtakım farklılıkları mutlaka bünyesinde barındırır.¹ Farklılıklar ya da ötekine bakış konusunu ele alırken realite bize şunu gösteriyor ki farklılık tabiatın, doğanın, yaratılışın insana verdiği, önlenemez ve esas itibarıyla zenginliklerin kaynağı olan bir gerçekliktir. Bu gerçekliğe kavga ya da hoşgörü/tolerans biçimlerinde yaklaşmak mümkündür; ancak doğru olanı ikincisidir. Farklılıkları olduğu gibi kabul etmek gerekir. Bu yaklaşımın hakim kılınması ise ancak eğitim yolu ile mümkün olabilir. Bu nedenle günümüzde Kültürlerarası Eğitim (intercultural education) adı ile bir çalışma alanı belirlenmiş, aynı amacın dini yönü ile ilgili olarak da *Kültürlerarası Din ve Ahlak Öğretimi* (intercultural moral and religious instruction) adıyla DKAB Öğretmenliği Bölümlerinde bir derse yer verilmektedir.

Çalışmanın başlığında yer verilen "öteki" kavramından kastımız dini farklılardır. Çünkü Osmanlı toplumunda insanların hukuki statüleri ve haklarının belirlenmesinde temel ölçüt etnik köken, sosyal sınıf, dil veya renk değil mensup oldukları dindir. Bu tasnife göre günümüzde azınlık olarak tanımlanan kesim, Müslümanlardan farklı hukuki statüye sahip, zimmî olarak adlandırılan gayrimüslim tebaadır. Çalışmanın amacı, söz edilen azınlıkların eğitim konusunda sahip oldukları haklar ve bu hakların nasıl kullanıldığını tanıtmaktır.

Günümüz dünyasında da önemini koruyan farklılıklara bakış meselesine tarihi süreçte nasıl yaklaşıldığı konusunun, bu meselenin iyi yönetilmesine katkısının olacağını umuyoruz. Söz konusu bu yaklaşımın nasıl olduğu ve hangi özellikleri taşıdığı hususunda Osmanlı Devleti'nin hem uygulama biçimi hem de dönem olarak yakın olması nedeniyle iyi bir örnek olduğunu düşünüyoruz. Osmanlı Devleti'nin bu husustaki uygulamalarından elde edilen sonuçların, günümüzde sorunların çözümüne katkı sunabilir.

1. Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü

Osmanlı toplumu bünyesinde barındırdığı inanç ve etnik köken çeşitliliği açısından oldukça renkli bir yapıya sahiptir. Osmanlı idaresi hukuki yapısı itibarıyla teb'asını din temelli olarak farklı statülere yerleştirmiş-

¹ Bhikhu Parekh. *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek Kültürel Çeşitlilik ve Siyasi Teori* (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2002), 253.

tir. Bu itibarla Osmanlı toplumunda sosyolojik anlamda "öteki", hukûkî anlamda "azınlık" terimleri ifade edilen kesim, teb'anın müslüman olmayan ya da gayrimüslim olarak tanımlanan kesimdir. Hukûkî tarafı olmaksızın sadece inanç yönünden farklılığın ifadesi olarak buna "sünni olmayanlar" da ilave edilebilir.

Söz konusu bu belirlemenin inanç ve inanç temelli hukuk anlayışına dayandığını vurgulamalıyız. Hukuk temelli bu ayırım çerçevesinde Osmanlı idaresinin bütün kesimlerin temel haklarına saygılı olduğu, bunu dışında etnik farklılıklara hukuki herhangi bir ayrıcalık tanımadığı görülmektedir. Gayrimüslimler de diğer vatandaşlar gibi aynı toplum içerisinde, fakat başka bir statüde yer alarak devletin sağladığı çalışma, ikamet, seyahat, inancını seçme, ibadet ve eğitim gibi temel haklardan yararlanmışlardır. Gayrimüslimler özel hukuka dair davalara kendi mahkemelerinde baktıkları gibi dînî lider ve ruhanî meclislerini seçebilme haklarına da sahip olmuşlardır².

Her cemaatin kendi kültürel yapısını muhafaza etmesi, o cemaatin doğal hakkı olarak kabul edilmiş olduğundan, cemaatler arasındaki geçişler - engelleme olmaksızın - hoş karşılanmamıştır.³ Din değiştirme konusunda özel bir gayretinin olmadığı gibi aksine bu yöndeki tercihlerin tamamen iradî olması istenmiştir. Bu nedenle gayrimüslimler arasında ihtida edenlerin sayısının yüksek olmadığı görülmektedir. Bursa'da XV. asrın ortalarından XX. asrın başlarına kadar ihtida eden ve kayda geçen gayrimüslim sayısının 835 olduğu tespit edilmiştir.⁴ Zorla ihtida gayretlerinin önüne geçmek için müslüman olan gayrimüslimlerin sıkı bir soruşturmadan geçirilerek, kendi rızası ile olup olmadığının tespit edildiği görülmektedir.⁵ Bütün bunlar, gayrimüslimlerin, dinlerini seçme ve yaşama konusunda tam bir hürriyet içinde olduklarını göstermektedir.

Bununla birlikte gayrimüslimlerin temel hak ve hürriyetlerden mahrumiyeti ifade etmeyen birtakım sınırlamalarla karşılaşmışlardır. Bu sınırlılıkların anlaşılabilir ve kabul edilebilir olduğu düşüncesindeyiz. Hatta, bir yönüyle hâkimiyet ve üstünlük işareti olarak kabul edilebilecek bu uygulamaların, farklı inanç ve kültürleri mensup insanların, sahip oldukları özelliklerin vurgulanarak korunması anlamına geldiği ileri sürülebilir. Herhangi bir toplumun çoğunluğu tarafından kabul edilen kültürün korunması, sürekliliğinin sağlanmaya çalışılması, daha iyi olduğu kabul edilerek örnek gösterilmesi, diğer kültürleri de yaşama hakkı tanınmak şartıyla günümüzde de kabul edilebilir ve anlaşılabilir bir yaklaşım tarzıdır. Ayrıca bu anlayış ve uygulamaların söz konusu olduğu dönemleri, kendi tarihi süreci içerisinde ve diğer toplumlardaki anlayış ve uygulamaları karşılaştırmalı olarak değerlendirmek gerekir. Orta çağda hem Doğu hem de Batı'da toplum ve idare yapısında dinin belirleyici olduğu bilinmektedir. Söz konusu her iki dünyada din temelli farklılıklara yaklaşım tarzları karşılaştırıldığında Osmanlı Devleti içerisinde bu tür farklılıklara çok daha olumlu yaklaşıldığını iddia etmek yanlış değildir.⁶ Farklılıklar kapsamında sadece gayrimüslimlerin değil; kimi Müslüman kesimlerin olduğu görülmektedir. Sünni olmayan müslümanların da "öteki" olarak görülmelerinin temel nedeninin siyasî olduğunu ileri sürmek pekala mümkündür.

Osmanlı toplumundaki farklılıklara gösterilen hoşgörünün kökleri hem Türklerin geleneksel devlet anlayışına hem de İslam'ın bu konudaki yaklaşımlarına dayanmaktadır. Türk devlet geleneği, farklı ırk ve inançlara mensup insanları bir arada tutabilme ve idare edebilme anlayışına dayanmaktadır. Kanun(töre) çerçevesinde adaleti sağlama, insana saygı, farklı inançlara hoşgörü ve devleti temsil eden hükümdarın sorumluluklar taşıması anlayışına dayalı bu geleneğin köklerinde Türklerin inanç ve dünya görüşlerinin yattığı görülmektedir.

² Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde 'Millet' Sistemi", *Osmanlı 4* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 209-210; İbrahim Özcoşar, "Süryani Kiliselerinde Eğitim", *Süryaniler ve Süryanilik II* (Ankara: Orient Yayınevi, 2005), 200-202.

³ Özer Ergenç "Osmanlı Klasik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar", *Osmanlı 4* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 34.

⁴ Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994), 14-15.

⁵ Erdoğan Keles, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Muğla'da Gayrimüslimlerin Sosyo-Ekonomik ve Hukuki Durumları", *Akademik Araştırmalar Dergisi* 5 (19) (2003-2004), 225.

⁶ Berdel Aral, "The Idea of Human Rights as Perceived in the Ottoman Empire", *Human Rights Quarterly*, 26 (2) (2004), 471-475.

Bu anlayışın sonucu olarak, egemenlik altına alınan insanlara büyük serbestlikler tanınarak, eski hayatlarını sürdürmelerine izin verilmiştir.⁷

Konuya dînî açıdan bakıldığında Türklerde hem İslam öncesi hem de sonrası dönemde benzer anlayışların sürdürüldüğü görülür. Orhun kitabelerinde yer verilen idare anlayışının ilahi kökenleri bu gerçeği ortaya koyar.⁸ İslam sonrasında ise farklılıklara karşı adaletli yaklaşım anlayışı, İslam dininin bu konudaki esasları ile daha da güçlenerek devam etmiştir. İslam düşüncesinde, ister ırk isterse inanç açısından farklılıkların doğal olduğu ve bu farklılıklara saygı gösterilmesi gerektiği anlayışı vardır (Kur'an-ı Kerim, Hucûrât 49/13; En'âm 6/149; Nahl 16/9). Etnik kökenden kaynaklanan farklılıklarda, insanın iradesinin ötesinde Allah'ın, inanç farklılıklarında ise öncelikle insanın sorumluluk ve iradesinin belirleyici olduğu gerçeğinin öne çıkartılarak, bunlara saygılı olunması gerektiği vurgulanır. İnsanların inançlarını seçme, yaşama ve eğitimini yapabilme haklarını içeren bütün bu esasların, oluşturulan hukuk sistemi ve genel idareye yansıyan tarafı, hukukî temele dayalı hürriyetin tanınması biçiminde olmuştur. Doğal olarak, hukukî temele dayalı hürriyet sağlandıktan sonraki kısmı, siyasî otoritenin egemenlik hakkı olarak kabul etmek gerekir.

2. Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimlerin Eğitim Hakları

Osmanlı toplum yapısı ve devlet anlayışının farklılıklar karşısındaki hoşgörü ve adalet temeline dayalı yaklaşımı ile bu yaklaşımın kökenlerine temas ettikten sonra, eğitim alanındaki uygulamaların değerlendirilmesine geçebiliriz. Bu konunun idare, eğitim, ekonomi ve hukuk alanlarında köklü değişimin yaşandığı Tanzimat'tan önce ve sonra olmak üzere iki farklı zeminde ele alınması gerekir.

Tanzimat öncesinde eğitim anlayış ve organizasyonunun temel özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

Öncelikle, eğitim faaliyetleri dînî niteliklidir. Bu durum Orta çağ boyunca İslam dünyası için olduğu gibi Batı dünyası için de böyledir. Her iki dünyada da eğitim kurumları mekân, öğretim hedefleri, programları ve öğretim elemanlarının kimliği açılarından din temelli olarak gelişmiştir. Osmanlı Devleti'nde örgün eğitim, Tanzimat öncesinde askeri ve teknik alanlarda açılan yeni eğitim kurumları bir tarafa bırakılırsa, sıbyan mektepleri ve medreselerde yapılmıştır. Enderun Mektebi ise ancak özel ve sınırlı bir kesime eğitim vermiştir. İlk iki kurumun işleyişinde tamamen, sonuncusunda ise çok yoğun olarak dînî özellikler hâkimdir.⁹ Diğer taraftan, örgün eğitim, toplumun küçük bir kesimine ulaşabilmektedir. Osmanlı toplumunda sıbyan mektepleri ile medreseler, kendi dönemleri açısından önemli sayılabilecek derecede yaygınlaşmıştır. Mesela önemli merkezlerden olan Bursa'da XVI. yüzyılın sonlarında 150 civarında sıbyan mektebi ve 50 civarında medrese bulunmaktadır.¹⁰ Bu sayı İstanbul için daha da artmaktadır.¹¹ Buna rağmen, ilköğretim derecesindeki sıbyan mektebinden sonra orta ve yüksek öğretime karşılık gelen medreselere devam eden öğrenci sayısının, genel nüfusa oranla oldukça az olduğu da görülmektedir. Hatta sıbyan mekteplerine bile yeterli rağbet olmadığı, teşvik için ferman neşredildiğini biliyoruz. Bu şartlarda, eğitim mektep ve medreseler dışında cami, tekke, köy odası ve aile gibi yaygın ve informal eğitim ortamlarında yapılmaktadır. Son olarak, eğitim faaliyetleri

⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 31, 63; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1977), 212-213, 218-219, 228.

⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 304-306; Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988).

⁹ Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi* (Ankara: 1984); Zeki Salih Zengin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*, İstanbul: MEB Yayınları, 2004), 11-29.

¹⁰ Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim* (Bursa:1997), 15; Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri* (Bursa: 1999), 41.

¹¹ Kemal Özerin, "Eski Bir Rûznameye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4-5 (1974), İstanbul: Edebiyat Fak. Matbaası, 275-287; Madeline Zilfi, "The İlimiye Registers and The Ottoman Medrese System Prior to The Tanzimat", *Collection Turcica*, 3: *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman* (Louvain: 1983), 322.

vakıflar aracılığı ile gerçekleştirilmektedir. Vakıfların denetimi her ne kadar devlet tarafından yapılmakta ise de kuruluş ve işleyişi, kişi ya da cemaatlerin girişimi ve gayretleri ile gerçekleşmektedir.

Bütün bunlardan sonra Tanzimat öncesi eğitimin dînî nitelikli, daha çok özel girişime (vakıflar) bağlı örgün ve yaygın eğitim kurumlarında ya da informal ortamlarda gerçekleştirilmiştir. Aynı durum gayrimüslimler için de geçerlidir. İbadethaneler etrafında açılan ve hayırseverler ve vakıflar tarafından finanse edilen eğitim kurumlarında öğretim dînî niteliklidir. Nihayet eğitim faaliyeti, örgün sayılabilecek bu kurumlardan ibaret kalmamış, başta aile olmak üzere informal unsurlar eğitimin diğer kısmını tamamlamıştır. Sonuç olarak Tanzimat öncesi dönem gayrimüslim din eğitiminin planlanması ve uygulanması, devletin sağladığı hak ve imkânlar çerçevesinde, tamamen ilgili cemaatin belirleyiciliğinde gerçekleştirilmiştir.¹²

Tanzimat öncesi dönemde gayrimüslimlerin eğitim çalışmaları hakkındaki bilgiler gayrimüslim teb'anın eğitim imkânlarına sahip olduğunu ve bu imkânların yukarıda sözünü ettiğimiz şartlar içerisinde gerçekleştirildiğini göstermektedir. Rumların İstanbul Fener'de Patrikhane nezaretinde faaliyet gösteren Yunanca, Felsefe, İlahiyat ve Riyaziyat okutulan mekteplerine vilayetlerden de talebe kabul edilmiştir. Mezunları, din görevliliğinin yanı sıra bazı devlet hizmetlerinde de istihdam edilen bu mektebin mali giderleri Patrikhane ve Rum cemaati tarafından karşılanmaktaydı. Yine Rumlara ait 1844 yılında açılan Heybeliada Papaz Mektebi ile İstanbul Kuruçeşme'de diğer bir mektep faaliyet göstermiştir.¹³ Ermeni mekteplerinin sayı ve nitelik olarak ilerlemesi XVIII. asrın sonlarından itibaren gerçekleşmiş ise de bu tarihten önce de birçok Ermeni mektebi faaliyet göstermektedir. Kiliseler etrafında kurulan ve din adamları tarafından yürütülen bu mekteplerde Ermenice, İlahiyat, Yazı ve Hesap öğretilmektedir. 1834 yılında Ermeni Patrikhanesi'nin tespitlerine göre, o tarihte Anadolu'nun muhtelif yerlerinde 120 mektep bulunmaktadır. Bunların dışında ayrıca yabancılar tarafından kurulan birçok mektep de faaliyet göstermektedir.¹⁴

Tanzimat sonrasına bakıldığında ise genel anlamdaki değişime paralel olarak eğitim alanında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler Osmanlı ülkesindeki gayrimüslim tebaanın eğitim imkânlarının genişlemesi ve yaygınlaşması biçiminde de yansımıştır. Bu arada Tanzimat'ın hemen öncesinde artan misyonerlik faaliyetleri ile bu amaçla açılan yabancı mekteplerin sayılarında da ilerleyen yıllarda önemli artışlar olmuştur.¹⁵

Tanzimat döneminde eğitim sistemindeki dikkat çeken gelişme dînî eğitimden din eğitimine geçiş olmuştur. Yeni açılan mekteplerde dinin öğretimine yer verilmiş ancak geleneksel eğitim kurumları medreselerde olduğu gibi mekteplerde hatta bütün eğitim sistemi içerisinde din, eğitimin belirleyici unsuru olmaktan çıkmıştır. Böyle bir gelişme karşısında Osmanlı'nın "öteki" ne bakışı konusunda eğitim alanında ele alınması gereken temel husus, devlet okullarında İslam dışındaki din/dinlere yer verilip verilmemesi ya da cemaatlerin kendi özel okullarını açmalarına izin verip vermemesi konusudur. Bu konuda, dönemler içerisinde farklı uygulamaların yapıldığı görülmektedir.

Daha önceden olduğu gibi Tanzimat yıllarında da sıbyan mektepleri ile rüştiyelerin cemaatlere göre açılması söz konusu olduğundan buralarda, mektebin ait olduğu cemaatin dini öğretim konusu yapılmıştır.¹⁶ İdadilerde ise din dersi zaten yer almamaktadır. II. Abdülhamit ve sonrasında ise devlet okullarında sadece İslam dininin öğretimine yer verilmiş, farklı inançlardaki öğrencilerin ise bu dersi alma zorunluluğu olmamıştır. Bu uygulama esasen Osmanlı Devleti'nin "öteki"ne bakışı konusunda eskisinden çok da farklı bir yol tutmadığını göstermektedir. Zira bu uygulama ile bir anlamda Devlet'in İslam'a vurgu yapan kimliği muhafaza edilmiş,

¹² Zeki Salih Zengin, "Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Din Eğitimi". *Değerler Eğitimi Dergisi* 6 (15), 2008, 139-171.

¹³ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi I-II* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 739, 743-744, 745-748.

¹⁴ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 750-753, 769, etc.

¹⁵ Mustafa Murat Öntüğü, "Balıkesir'deki Ermeni Kilisesi ve Mektep Açma Faaliyetleri", *OTAM*, 19 (2005), 343-364; İlay İleri, "Azınlıkların Eğitimi I", *OTAM*, 17 (2005), 1-12; İlay İleri, "Azınlıkların Eğitimi II-III", *OTAM*, 23 (2008), 129-148.

¹⁶ Bk. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, mad 6, 18 ve 23.

bununla birlikte azınlıkların; hatta yabancıların eğitim kurumları açarak bu alanda faaliyet göstermeleri konusunda herhangi bir engelleme de yapılmamıştır¹⁷.

Tanzimat yıllarında gayrimüslimlerin eğitim hakları konusuna yer verilen Islahat Fermanı'nda gayrimüslim teb'anın kilise, hastane gibi kurumları yanı sıra mekteplerinin tamir yahut yeniden inşa edilebilmesi, dîni cemaat reisleri tarafından verilecek ruhsat yanında hükümetin onayına bağlanmıştır. Her bir cemaatin hem dini hem de genel eğitime ve mesleğe yönelik mektep açma hakkının olduğu belirtilen Fermanda, dîni amaçlı mekteplerin açılması ve faaliyetleri, tamamen ilgili cemaatin ruhanî liderlerinin inisiyatifine bırakılmıştır. Genel ya da meslekî eğitimle ilgili olarak açılacakların ise program ve öğretim kadrosu Padişah tarafından belirlenecek, müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan karma/muhtelit bir meclis tarafından denetlenecektir. Yine Ferman'da, eğitimle ilgili olarak Osmanlı Devleti tarafından açılan bütün mekteplere, gerekli şartları taşıyan bütün teb'a çocuklarının girmesinde bir sakınca olmadığı, askerî ve sivil mekteplere gayrimüslim talebelerin de kabul edileceği belirtilmektedir.

Ferman'da yer verilen, mekteplerin açılması, program ve öğretmenlerin belirlenmesi, kilise, hastane vb. kurumların açılması gibi hususlar, belirli kurallar dahilinde, daha önceki dönemlerde de söz konusudur. Buna karşılık, gayrimüslimlerin genel ve mesleki eğitime yönelik mektepler açabilmeleri ve devlet tarafından açılan askeri ve sivil mekteplere girebilmelerine imkân sağlanması konuları ise yenilik olarak kabul edilmelidir. Ancak söz konusu durum, Osmanlı Devleti'nde 1846'dan sonra ortaya çıkmıştır. Bu tarihten önce müslüman ve gayrimüslim eğitim kurumları geleneksel olan tarzlarını sürdürmektedir. Tanzimat öncesinde eğitimin mevcut yapısı içerisinde oluşan eğitim kurumlarına farklı cemaat mensuplarının kabul edilmesi hem müslüman hem de gayrimüslimler için söz konusu olmadığı gibi böyle bir talep ve onay da söz konusu değildir. Talebeler arasında din farkı gözetmeksizin karma eğitim, ancak yeni oluşturulan resmi eğitim kurumları için söz konusu olmuştur ki bu tarz uygulamaya, Ferman'ın hazırlandığı tarihten çok önce, henüz Tanzimat döneminin başlarında zaten geçilmiştir¹⁸. Bu uygulama yani devlet okullarına Osmanlı teb'ası her kesimin kabul edilmesi önünde hiçbir engel olmamış daha sonra, II. Abdülhamit döneminde de söz konusu olmuştur. Osmanlı teb'ası gayrimüslimler bir yana, ecnebi çocuklarının bile resmi mekteplere gelmesini engelleyen herhangi bir kayıt bulunmamakta; aksine, bunun sakıncasının olmadığı belirtilmektedir¹⁹.

Bu yıllarda eğitimin düzenlenmesi için oluşturulan birçok komisyonda gayrimüslim üyeler de bulunmuştur. Genel Eğitim Bakanlığı (Maarif-i Umumiye Nezareti) 1857 yılında teşkilinden sonra, rüştiyeler ve diğer mekteplerle ilgili düzenlemeleri yapmaya yardımcı olmak üzere mevcut komisyon (Meclis-i Maarif-i Umumi) dışında ayrıca, müslüman ve farklı gayrimüslim cemaatlerinin üyelerinden oluşan karma bir komisyon (Meclis-i Muhtelit) de kurulmuştur. Bu hususa yer verilen belgede,²⁰ sıbyan mektepleri dışındaki mekteplerde yer verilen derslerin tamamen Türkçe olarak okutulacağı belirtilmesinden, sıbyan mekteplerinin öğretim dili ve programının, her cemaatin kendi dili ve dinine göre şekilleneceği anlaşılmaktadır.²¹

Yukarıda sözü edilen karma komisyon (Meclis-i Muhtelit) 1863 yılında yeniden düzenlenerek, biri Müslüman çocuklar için açılan sıbyan mekteplerinin, diğeri ise hem Müslüman hem de gayrimüslim çocukları için açılan orta ve yüksek dereceli mekteplerin düzenlenmesinden sorumlu olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. İkinci komisyonun üyeleri arasında Rum, Ermeni ve Katoliklerden ikişer, Yahudi ve Protestanlardan ise birer temsilci

¹⁷ Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 129. Maddesinde bu mekteplerin açılma şartları belirlenmiştir: 1. Muallimlerinin Maarif Nezareti veya mahalli maarif idareleri tarafından onaylanmış şahadetnamelerin bulunması, 2. Ders programı ve kitapların Maarif Nezareti veya mahalli maarif idareleri tarafından onaylanması, 3. İstanbul'da Nezaret, taşrada ise mahalli maarif idareleri ve vali tarafından açılmalarına izin verilmiş olması. Bu şartların tamamı mekteplerin açılmasının engellenmesi değil, denetleme ve kontrol amacı taşımaktadır.

¹⁸ Mesela 1840 yılında Tıp Mektebine gayrimüslim talebeler kabul edilmektedir. Bk. Ergin (1977: 726).

¹⁹ Maarif Nezareti'nin, ecnebi çocuklarının idadilere gelip gelemeyeceği hususundaki tezkeresi Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da incelenerek, sakıncasının olmadığına karar verilmiştir. Bk. Mekâtib-i İdadiyeye Teb'a-i Ecnebiye Evladından Şakird Kabulü Hakkında İrade, 15 Rebiülevvel 1305/18 Teşrinisani 1303 (30 Kasım 1887), *Düstur* (5), Birinci Tertip, s. 949-950.

²⁰ 20 Şevval 1273 (13 Haziran 1857) tarihli bu belge için, Bk. Berker (1945: 46-47).

²¹ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform* (İstanbul: Eren Yayınları, 1993), 247.

yanı sıra, yine gayrimüslim bir katip üye bulunacaktır.²² Aynı uygulama daha sonra da sürmüştür. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile merkez ve taşrada oluşturulan eğitim komisyonlarında gayrimüslim üyelere yer verilmiştir.²³

1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde, sıbyan mekteplerinin müslüman ve gayrimüslim teb'a için ayrı ayrı kurulması, inşa, tamir ve öğretmenlerin maaşları gibi masraflarının ilgili cemaatler tarafından karşılanması hükmü yer almıştır. Ayrıca programda yer verilen din derslerinde, her cemaatin ruhani reisleri tarafından belirlenecek esaslara göre, kendi dinlerinin öğretimine yer verileceği belirtilmiştir. Hatta bunun da ötesinde gayrimüslim öğrencilerin Osmanlı Tarihi (Muhtasar Tarih-i Osmânî), Coğrafya ve Faydalı Bilgiler (Mâlûmât-ı Nafia) derslerini kendi lisanları ile okuyabilecekleri belirtilmektedir.²⁴

Nizamnamede yer verilen uygulamanın yeni olan tarafı, daha önce vakıflar aracılığı ile açılan sıbyan mekteplerinin devlet eli ile açılacak olmasıdır. Bunun dışında bu mektepler daha önce de her cemaate göre ayrı ayrı açılmakta ve cemaatler kendi dil ve dinleri ile öğretimlerini sürdürmektedir. Nizamname ile din öğretimindeki durum aynen korunmuştur. Dil konusunda ise programda yer verilen Yazı ve Matematik dersleri Türkçe, diğerlerini ise yine kendi dillerinde okumalarına izin verilmiştir. Öğretimin sonraki basamaklarının tamamen Türkçe olduğu dikkate alındığında, yetersiz Türkçe öğretimi sonucunda bu mekteplerdeki öğrencilerin başarısının olumsuz yönde etkileneceğini tahmin etmek zor olmayacaktır. Böyle bir uygulama ile gayrimüslim çocuklarının resmi mekteplere gitmemesine yol açılmış ve teşvik edilmiştir.²⁵ İdadiler ve yüksek öğretim kurumlarında öğretim din farkı gözetilmeksizin karma/muhtel olacağından programda din derslerine yer verilmiştir. Ayrıca bütün okullardaki tatil günleri, her dinin kendi kutsal günleri dikkate alınarak belirlenmiştir.²⁶

Nizamnamede, öğretmen yetiştiren kurumların yapısı belirlenirken gayrimüslimler için ayrı kısımlar da söz konusu edilmiş, Erkek Öğretmen Okulu (Darülmua'llimîn)'nin Rüştüye Şubesi'nde gayrimüslim rüştüleri için öğretmen yetiştiren ayrı bir kısma yer verilmiştir. Burada her cemaatin kendi lisanı müstakil bir ders olarak okutulacağı gibi ayrıca Tarih-i Umumi ve Defter Tutmak Usulü gibi dersler de kendi dillerinde okutulacaktır. Benzer şekilde, Kız Öğretmen Okulu (Darülmua'llimat)'nin Sıbyan ve Rüştüye Şubelerinde gayrimüslim talebeler için oluşturulacak kısımların programında yer verilen din dersleri ruhani reisleri tarafından verilecektir. Programda yer alan derslerin kenarında bulunan "Her cemaatin kendi lisanı üzere tedris olunacaktır..." (mad. 6) ifadesine bakıldığında, bu kısımdaki öğretimin Türkçe olmayacağı anlaşılmaktadır. Yine nizamnamede, umumi mekteplerde muallim olabilmek için Osmanlı teb'ası olma şartının bulunması, gayrimüslim teb'anın da bu mekteplerde görev alma hakkının bulunduğunu göstermektedir.²⁷

Her dini topluluğun kendine ait kültürü korunmasını hedefleyen geleneksel anlayışa rağmen, son dönemlerde ortaya çıkan, aslında din söz konusu edilerek adeta zorla ortaya çıkarılan veya öyle gösterilen din çatışmalarının doğmasında XIX. asırdan itibaren artan Batı müdahalesinin tesiri muhakkaktır. Batılıların, gayrimüslimlere din özgürlüğü tanınması yönündeki talepleri, aslında Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale için ileri sürdükleri bir bahaneden başka bir şey olmamıştır.²⁸ Nitekim 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın hazırlanmasına müdahil olan Avrupa devletleri tatmin olmadığı gibi Ferman'ı istediği şekle sokmak isteyen İngiliz elçisi Canning, din özgürlüğünün tam olarak sağlanmadığını ileri sürüyordu. "Bu elçinin anladığı din özgürlüğü, Protestan misyonerlerine tam bir serbestlik içinde Ortodoks ve Katolik hristiyanlarla müslümanlardan mümin

²² Aziz Berker, *Türkiye'de İlk Öğretim 45-49*; Mahmut Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı* (Ankara: MEB Yayınları, 2002), 69-72.

²³ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, mad. 132, 133, 136, 138, 143.

²⁴ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, mad. 3-4, 6, 15.

²⁵ Nitekim 1896 tarihli bir raporda, gayrimüslim ailelerin idadileri tercih etmedikleri belirtilmektedir. BOA. Y. EE. No: 131/21, 16 Zilkade 1313/17 Nisan 1312 (29 Nisan 1896).

²⁶ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, mad. 8, 25, 32-33, 38, 40, 46, 48.

²⁷ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, mad. 53-54, 68-70, 178.

²⁸ Zeki Salih Zengin, "Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Din Eğitimi". *Değerler Eğitimi Dergisi* 6 (15), 2008, 151.

çalmak özgürlüğü idi".²⁹ Tanzimat sonrası gayrimüslim teb'a merkezli kültürel-dini hak arama hareketleri, bu iddiaları ileri sürmekle birlikte, gerçekte, Batılı devletlerin siyasi-ekonomik merkezli asıl hedeflerinin tahakkukunda bir araç ve istismar vasıtası olmaktan öteye gitmemiştir. Bütün bunlara rağmen Osmanlı Devleti, hâkim olduğu teb'anın bütününe adaletle yaklaşmayı ve temel haklarından mahrum bırakmamayı ilke olarak benimsemiş, Tanzimat döneminde başlatılan eğitimde modernleşme çalışmaları içerisinde de bu ilkeye bağlı kalmıştır.

II. Abdülhamit döneminde mekteplerde sadece İslam din derslerine yer verilmesi İslamcılık eğiliminin eğitim politikasındaki sonucu olmalıdır. Diğer taraftan hiçbir engel olmamasına rağmen gayrimüslim Osmanlı teb'asının devlet okullarını değil de yoğun olarak kendi cemaatlerine ait mektepleri tercih etmeleri³⁰, bu okullarda İslam din derslerine yer verilmesini bir ihtiyaç haline getirmiştir³¹. Tanzimat yıllarında idadilerde din dersinin olmaması, farklı inançlara mensup öğrenciler arasında bu konuda ayırım yapmama maksadını taşımaktadır. Ancak devlet okullarının gayrimüslimler tarafından genelde tercih edilmemesi bu maksadı ortadan kaldırmıştır. Gayrimüslim vatandaşların resmî mekteplere gelmemelerinin sebebini, sadece bu mekteplerde kendi dinlerine ait derslerin olmaması ile izah edebilmek mümkün görünmemektedir. Bu uygulamanın belirli oranda payının olduğu ileri sürülebilir; ancak asıl nedenin bu insanların resmî mekteplere gelmek istememeleri olduğunu düşünüyoruz.³² Nitekim Islahat Fermanı içerisinde, her cemaatin kendi mektebini açma hakkına sahip olması gerektiği esasının yer aldığı ve bu esasın gayrimüslim halkın temel haklarının sağlanması adına belirlendiği ya da talep edildiği bilinmektedir. Yine, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde yer alan hususi mekteplerin açılmasına imkân tanıyan maddenin sağladığı haktan asıl yararlanan; hatta çoğu zaman bu maddede yer alan hükümlere uymaya bile gerek görmeyenlerin, azınlıklar ve özellikle de yabancılar olduğu bilinmektedir. Bütün bunlar, şu veya bu sebeplerden ötürü gayrimüslimlerin resmî mekteplere rağbet etmediğini, bu mekteplerin zaman içerisinde neredeyse sadece müslüman teb'anın çocuklarının devam ettiği mektepler haline geldiğini göstermektedir. Sonuç olarak, döneminin devlet politikası, mevcut gerçekler karşısında bu defa İslam inancı etrafında teb'anın birleştirilmesi amacına yönelmiş ve bu amaç doğal olarak eğitim sistemine de yansımıştır.³³ Böyle bir anlayışın neticesinde İslam din derslerine bütün mekteplerde, öğretim süresi artırılarak yer verilmiş ve zaten az sayıda bulunan gayrimüslim talebeler de bu derslerden muaf tutulmuşlardır.³⁴

Bu uygulamayla birlikte aynı dönemde din derslerinin mektep programlarından tamamen kaldırılması veya gayrimüslim teb'anın mensup oldukları dinlerin de programa alınarak herkesin kendi dinini mektepte öğrenmesine imkân tanınması gerektiği fikirleri de ileri sürülmüştür. Dönemin devlet adamlarından Şakir Paşa, iptidailerin dini cemaatlere göre ayrı ayrı açılmasına gerekçe olan dil ve din eğitimi farklılıklarının olumsuzluklara neden olduğunu vurgulayarak, bu kurumların aynı dilde eğitim yapılan ve din eğitimine yer verilmeyen kurumlar olarak yeniden düzenlenmesi gerektiği fikrini ileri sürmüştür. Şakir Paşa, raporunda idadilerdeki eğitime de temas ederek, bu mekteplerde İslam dışındaki dinlerin öğretimine yer verilmemesi yüzünden gayrimüslimlerin çocuklarını bu mekteplere göndermedikleri gibi eğitim için toplanan vergilerden kendi

²⁹ Küçük, "Osmanlı Devleti'nde 'Millet' Sistemi", 209-214.

³⁰ Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980), 178-179; Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 105; Mehmet Emin Yolalıcı, "Maarif Salnamelerine Göre Trabzon Vilayeti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *OTAM*, 5 (1994), 465.

³¹ 1897 yılında ülkedeki bütün resmî iptidai, rüştiye ve idadi mekteplerinde öğrenim gören 891.809 talebeden gayrimüslim olanların sayısı sadece 607 olarak belirlenmiştir. Bk. Güran (1997: 107).

³² Yahya Akyüz, "Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimine İlişkin Bir Lâyihası", *OTAM*, 3 (1992), 108-110.

³³ Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim* (İstanbul: İletişim Yay., 2005), 217-218.

³⁴ Bu hususta Osmanlı Devler Arşivinde çok sayıda belge bulunmaktadır. Bk. MF. MKT. No: 182/46; 202/45; 325/26; 1024/23. Hatta müslümanların devam ettiği rüştiyelere gayrimüslim talebelerin, İslam din dersinden muaf tutularak kabul edilmelerinde de sakinca görülmemiştir. Bk. MF. MKT. No: 39/107; 46/94; 62/25; 188/61; 709/51.

hususî mekteplerine pay ayrılmasını istediklerini, neticede bu hali ile idadilerin kuruluş amacını yerine getiremediğini ifade etmektedir.³⁵

II. Abdülhamit döneminde misyonerlik amacıyla kurulan yabancı okullara karşı ihtiyatlı ve soğuk bir tavrın olduğu, faaliyetlerinin yakından izlenerek denetim altına alınmaya çalışıldığı bilinmektedir.³⁶ Bu yaklaşımın birçok nedeni olabilir; ancak konumuzla doğrudan ilgili olan tarafı, bu kurumların, Osmanlı teb'ası olan insanları - ki bunların tamamına yakını gayrimüslimlerdir – kendi inanç ve kültürleri dışında bir yola sevk etmesi ya da böyle olacağı endişesidir. Nitekim yine aynı yıllarda Doğu Anadolu'da, yetim çocuklara yardım amacıyla faaliyet gösteren misyonerler için hazırlanan başka bir raporda şu ifadeler yer verilmektedir: “...Anadolu'nun münasip bir mahallinde hükümetçe bir eytamhane inşasıyla oraya her sınıf teb'a-i Osmaniye eytamının kabulü ve bunların milliyetlerini muhafaza ve ahlakını tehzibe kâfil olmak üzere tedrisine lüzum görülecek kitapların programına idhali halinde misyonerler ile sair ecâib tarafından o misillü darüterbiyeler tesisine mahal kalmamış olacağı cihetle...”³⁷

Bu ifade, eğitim planlamasını gerçekleştiren Osmanlı devlet adamlarının, gayrimüslim çocuklarını kendi inançları dışında başka bir inanca yönlendirilmek gibi bir amaç taşımadıklarını, hedefin, herkesin kendi inanç ve kültürünü muhafazasını sağlamak, ayrıca doğal olarak, kendi toplum ve devletine bağlı fertler olarak yetiştirmek olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim önceden de olduğu gibi bu yıllarda da azınlık mekteplerinin faaliyetlerinin engellenmesi söz konusu olmayıp, talep edildiğinde devlet desteğinin sağlandığı bilinmektedir. Mesela İstanbul'da Kadirga Limanı civarında yanan Ermeni sıbyan mektebi, Patriğin talebi üzerine, Padişah'ın fermanı ile 1847 yılında eskisinden daha mükemmel biçimde yeniden inşa edilmiştir³⁸. 1901 yılında Bafra'daki Ermeni cemaatinin harap vaziyetteki mekteplerinin yeniden inşası hususundaki talebi, Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesinde incelenmiştir. İnceleme sonucunda mektebin faaliyet göstermesine ruhsat verildiği gibi, inşa masraflarının yarısının da devlet tarafından karşılanmasına karar verilmiştir.³⁹ Cülûs yıldönümü tebrik töreninde, Ermeni Patriği'nin mekteplerdeki eğitimin düzene sokulması yönündeki talebi II. Abdülhamit tarafından uygun görülmüş, müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan bir komisyon kurularak gerekli çalışmalara başlanması Sadarete bildirilmiştir.⁴⁰

II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde resmî mekteplerdeki din derslerinin İslam dini esas alınarak verilmesi, farklı dinlere mensup Osmanlı teb'ası arasında çatışmaya neden olmamıştır. Okullarda İslam din dersinin dışında ayrı bir ders olarak, her insan için güzel ahlak adına gerekli bilgiler ile birlikte, din ve inanç hürriyetine saygı duyulmasına dair bilgileri içeren *Ahlak* dersine de yer verilmiştir. Böyle bir program yapısı içerisinde, farklılığın söz konusu olacağı alan din dersidir ve daha önce de belirttiğimiz gibi bu dersten gayrimüslim talebeler zaten muafıdır. Aynı durum II. Meşrutiyet yıllarında da geçerlidir. Din dersleri İslam merkezli olarak belirlenmiştir. Programda bu dersin dışında, bütün öğrencilerin aldığı ve içeriği görgü kuralları konusu da eklenerek daha da kapsamlı hale getirilen ahlak derslerine, *Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye*, *Ahlak ve Malumat-ı Medeniye*, *Malumat-ı Ahlakiye*, gibi farklı adlarla yer verilmiştir. Bu dersler için hazırlanan program, müfredat ve kitaplara bakıldığında şahısların fikir ve inanç hürriyetine, dînî ve felsefî düşünce hürriyetine sahip oldukları ve Osmanlı vatanının bütün farklı unsurlarıyla eşit haklara sahip vatandaşlara ait olduğu fikirleri vurgulanmaktadır. Yer verilen bu konular ve daha da önemlisi, dînî farklılıklara yaklaşım tarzı, bu farklılığın vatandaşlık haklarına sahip olup olmama konusunda eşitsizlik sebebi olarak görülmeyerek öğretim konusu yapıldığını, böylece inanç farklılıklarına rağmen birlikte yaşamının mümkün olduğu fikrine olan inancı ortaya koymaktadır.

³⁵ Şakir Paşa'nın Doğu Anadolu'daki 6 vilayetle ilgili olarak hazırladığı 1896 tarihli eğitim raporu için, Bk. BOA., Y. EE., No: 131/21.

³⁶ Zeki Salih Zengin, “II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri”, *Bellekten* 71 (261) (2007), 613-652.

³⁷ Bk. BOA., Y.A.Res., No: 101/39.

³⁸ BOA. A.Dvn.Mhm. No: 5/1, 1263 (1847).

³⁹ BOA. Y.A.Res. No: 111/70, Gurre-i Zilkade 1318/7 Şubat 1316 (20 Şubat 1901).

⁴⁰ BOA. Y.Prk. Bşk. No: 53/126, 2 Rebiülahir 1315 (31 Ağustos 1897).

Tanzimat ve sonrası dönemlerde, mekteplerde din derslerine yer verilip verilmemesi meselesinin, sosyal barış ve siyasi birliğin sağlanması meseleleri etrafında ele alındığı ve uygulamaların da buna göre şekillendiği görülmektedir. Dönemlere göre farklı uygulamalara yer verilmesine rağmen söz konusu endişeler ortadan kaldırılamadığı gibi siyasi birliğini parçalanması da engellenememiştir. Böyle bir sonucun doğmasına tek başına, mekteplerde din derslerinin yer alıp almaması ya da dersin şu veya bu şekilde yapılmasının belirleyici olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Olumlu neticenin alınamamasında, dış kaynaklı tahriklerden beslenen, kararlı ve peşin hükümlü ayrılık hareketlerinin önemli payının olduğunu unutmamak gerekir. Böyle bir gerçeklik karşısında eğitimle ya da başka bir alanla ilgili şu ya da bu hakkın verilip verilmemesinin, bahaneden öteye geçemediğini iddia etmek yanlış olmasa gerektir⁴¹. Nitekim, yapılan yasal düzenlemelerde, hususi mektepler adı altında azınlık ve yabancılara mektep açma hakkının verilmesinin, beklenen memnuniyet ve devlete olan bağlılığı ne derece sağladığı da gözden uzak tutulmamalıdır.

Sonuç

Osmanlı toplumunda yaşamış olan azınlıkların hukuki açıdan günümüzden farklı bir statüye sahip oldukları; ancak bu farklılığın yine bir hukuk sistemi içerisinde kendine has şartlar içerisinde gerçekleştiği, günümüzdeki çok kültürlülük anlayışı ve buna bağlı uygulamaların bugün ile dün arasında önemli farklılıkların olduğu görülmektedir. Öncelikle, günümüzdeki çok kültürlülük ifadesinden daha ziyade, toplum içerisinde var olan farklı inanç ve kültürlerle eşit yaklaşım anlaşılmaktadır. Yine, laik devlet anlayışında din, devletin vatandaşları ile olan ilişkisinde bir farklılaşma/eşitsizlik nedeni olarak kabul edilmemektedir. Böyle bir anlayış ve yaklaşım içerisinde, toplumun tamamına hitabeden örgün eğitim kurumlarında dinin eğitim/öğretim konusu yapılması söz konusu olduğunda din temelli farklılıklara da hem planlama hem uygulama aşamasında eşit yaklaşımın olması tabii olarak ortaya çıkmaktadır.

Belirttiğimiz bu anlayış ve uygulamanın geçmişte de böyle olduğunu ne Osmanlı ne de diğer toplumlar için iddia edebilmek mümkün görünmemektedir. Kanaatimizce bu husustaki belirleyici husus laik anlayıştır. Dolayısıyla, farklı kültürlerle sahip toplumlarda farklılıklara saygı ve yaşama hakkına yer verilmesi konusunu da bu anlayışın, toplum idaresinde söz konusu olup olmaması ile bağlantılı olarak incelemek gerekir. Laik anlayış öncesi dönemde, siyasî otoritenin dinler karşısında eşit mesafede durması ya da idarî-hukukî yapılanmasında dini dikkate almaması söz konusu değildir; ancak böyle bir devlet anlayışı içerisinde, diğer dinlere yaşama hakkının tanınmayacağı ya da yok sayılacağı gibi bir sonuca ulaşmak da her zaman doğru görünmemektedir. Bu dönemdeki din ve devlet ilişkileri incelenirken, siyasî otoritenin kendi kimliğini tanımlarken ifade ettiği dinin dışındaki din ya da dinlere sağladığı haklar ve bu hakların eğitim, hukuk gibi alanlara yansımaları ön plana alınmalıdır.

Yine şu hususu belirtmeliyiz ki, farklı inanç ve kültürlerle sahip toplumlarda bu farklılıkların şu ya da bu boyutta problem oluşu, çağımızda ortaya çıkan bir husus değildir. Ancak problemin boyutu ve ortaya çıkış alanlarında daha önceki dönemler ile günümüz arasında birtakım farklılıklar da bulunmaktadır. Nitekim, Osmanlı Devleti için Tanzimat öncesindeki örgün eğitim kurumlarında farklı dinlerin aynı anda birer ders olarak ya da genel müfredat içinde konu olarak yer alması söz konusu bile değildir; çünkü öğretim kurumları zaten din, hatta mezhep farklılıklarına göre ayrı ayrı faaliyet göstermektedir. Farklı dinlerin örgün öğretim alanına taşınması ise ancak Tanzimat'tan sonraki dönemde söz konusu olmuştur.

Yaptığımız bu tespitlerden sonra şunu söyleyebiliriz ki son dönemleri de dahil olmak üzere, tam bir laik devlet anlayışının söz konusu olmadığı Osmanlı Devleti'nde bütün dinlere karşı eşit bir yaklaşım söz konusu

⁴¹ Parekh, çokkültürlü toplumlarda, gerekli şartlar sağlandığında farklı topluluklar arasında ortak bir aidiyet duygusunun oluşmasının muhtemel olduğunu; ancak politik toplulukları bir arada tutmanın çok zor olduğunu belirterek, çokkültürlü toplum kendisinden beklenen her şeyi yaptığı halde yine de yetersiz kalırsa, baskı ve şiddetten kaçınması ve şanssızlığını tüm insan kurumlarında bulunan kaçınılmaz kırılabilirliğin bir sonucu olarak kabul etmesi gerektiğini söyler. Bk. Parekh, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek*, 303.

değildir; çünkü devletin dînî/İslami kimliği muhafaza edilmektedir. Bu gerçekliğe rağmen hem Tanzimat öncesi hem de sonrasında İslam dışındaki dinlerin yok sayılması ve birtakım hakların sağlanmamış olması gibi bir durum da söz konusu değildir. Bu yaklaşım, günümüzdeki çok kültürlülük anlayışı ile tam olarak bağdaşmakla birlikte, asıl olması gerekenin, diğer dinlere serbest yaşama ve faaliyet gösterebilme hakkının sağlanması olduğu kabul edildiğinde, ortada ciddi bir problemin de kalmaması gerekir.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemi ile birlikte başlayan eğitimde modernleşme çalışmaları içerisinde yapılan düzenlemelerde, gayrimüslim teb'anın eğitim haklarından yararlanma konusunda farklı muameleye uğrama, mahrum bırakılma gibi durumlarla karşılaşmadıkları görülmektedir. Tanzimat sonrası açılan mekteplerde din derslerinin yer alıp almaması konusunun, farklı din ve kültürlere mensup bireylerden oluşan bir yapıya sahip Osmanlı Devleti'nin milli birliğinin sağlanması konusu ile birlikte düşünülerek, planlamanın buna göre yapıldığı anlaşılmaktadır.

Tanınan bütün haklara ve farklılıklara gösterilen saygıya rağmen milli birliğin sağlanması konusunda beklenen netice elde edilememiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemini oluşturan zaman dilimi içindeki olayların seyri, dönüm noktaları ve en nihayetinde varılan sonuç göz önüne alındığında, farklılıklar konusundaki asıl problemin "dini/kültürel haklardan mahrumiyet" olmadığı anlaşılmaktadır⁴². Böyle bir durumda, din derslerinin içeriğini, her dinin kendi inanç ve ibadetlerine ait bilgilerin yanında, farklı inançlara sahip olmanın insanlık için bir zenginlik ve saygı duyulması gereken bir gerçeklik olduğu ana düşüncesi etrafında oluşturmanın çare olup olmayacağı – geçmişten geleceğe çözüm üretme ya da tarihe mâlolmuş bir konudan dersler çıkartma çabasına katkı sağlaması açısından - tartışılabilir.

Söz konusu farklı uygulamaların hangisinin daha doğru ve gerçekçi olduğu meselesine bakıldığında, şüphesiz tarihe mâlolmuş böyle bir konuda varılacak neticenin en azından bilimsel merakın giderilmesi noktasında değeri vardır. Sonuca varmada, sürecin uzağında bulunmamızın, bu süreç içerisinde gerçekleştirilen yaklaşım ve uygulamaların öncesi yanında özellikle sonrasını da bilmemizin önemli katkısı olacaktır. Osmanlı Devleti'nin dağılma döneminde yaşananlar göz önüne alındığında, o zamana kadar izlenen eğitim politikalarının hangisinin daha gerçekçi ve isabetli olduğu hakkında fikir ileri sürmek kolaylaşacaktır. Bütün bunların günümüze ya da geleceğe yansıyan tarafları da vardır: Din, öğretim konusu yapılmalıdır. Kültürel ve dînî farklılıklar tek başlarına çatışma ve ayrılık nedenleri değildir; ancak çıkar sağlama ve sömürme amaçlı yaklaşımlar bu tür farklılıkları çatışma ve bölünme aracı haline getirebilirler. Bunun önlenmesi, farklılıklara saygı ve hoşgörü prensipleri etrafında yaşama ve öğrenme-öğretme haklarının sağlanmasına olduğu kadar, farklılıklara sahip olanların da iyi niyet sahibi ve verilen hakları istismar etmeyecek anlayışa sahip olmalarına bağlıdır.

Osmanlı toplumunda yaşayan gayrimüslimlerin eğitim ve din eğitimi ile yaklaşım ve uygulamalarının bugün de önem taşıyan tarafları bulunmaktadır. Osmanlı Devleti laik bir hukuk sistemine sahip değildir. Bu nedenle vatandaşlarını Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar olarak tasnif etmiştir. Buna rağmen farklı inançlara sahip insanların dini ve kültürel haklarını korumuş, yasal güvence altına almıştır. Halbuki günümüzde birçok devlet laik anlayışı benimsemiştir. Laik anlayış, hukuk karşısında insanları inançlarına göre gruplamayı reddeder. Ayrıca inancı tercih etme, yaşama, öğretme-öğrenme gibi dinle ilgili bütün hakları temel insani haklar olarak kabul eder. Bu noktada Osmanlı hukuku ile günümüz hukuku arasında fark yoktur. Osmanlı Devleti, yaşadığı dönemlerdeki diğer toplumlarla karşılaştırıldığında geniş bir dini hoşgörüyü sahip olduğu anlaşılır. Ancak Osmanlı döneminde daha çok Hıristiyan ve Yahudiler için gösterilen bu hoşgörünün günümüzde bütün inanç kesimleri için göz önünde tutulması gerekir. Devletin vatandaşı ile ilişkisi dini tercihleri değil, eşit vatandaşlık hakları kapsamında olmalıdır. Dini tercihler ve bu tercihlerin yaşanması ile her türlü faaliyet, diğer hak ve kuralları ihlal etmemek üzere, serbest olmalıdır.

⁴² Bu konuda bk. Zengin, "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri", *Bellekten* 71/261 (2007), 613-652; Berker, *Türkiye'de İlk Öğretim*, 67-69; Fortna, *Mekteb-i Hümayûn*, 135, 291-296.

Son olarak şunu da belirtmeliyiz ki farklı kültür ve inanç yapılarını bünyesinde barındıran toplumlardaki din eğitiminin tarihi süreçteki uygulamalarının karşılaştırmalı olarak yapılmasının faydalı olacağı görüşündeyiz. Böyle bir karşılaştırma - deneme niteliğinde bile olsa - bu çalışmanın amacını ve sınırını aşacak kadar geniş olduğu gibi aynı zamanda ciddi bir emeğe de muhtaçtır.

Kaynakça

- Açıkses, Erdal. *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- Akkutay, Ülker, *Enderûn Mektebi*. Ankara: y.y., 1984.
- Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*. İstanbul: Eren Yayınları, 1993.
- Akyüz, Yahya. "Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitime İlişkin Bir Lâyihası". *OTAM A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 3 (1992), 85-111.
- Aral, Berdel. "The Idea of Human Rights as Perceived in the Ottoman Empire". *Human Rights Quarterly*, 26/2 (2004), 454-482.
- Behar, Cem. *Osmanlı İmparatorluğunun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996.
- Berker, Aziz. *Türkiye'de İlk Öğretim*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1945.
- Çetin, Osman. *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.
- Ergenç, Özer. "Osmanlı Klasik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar". *Osmanlı* 4, ed. Güler Eren. 32-39. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Ergin, Osman Nuri. *Türk Maarif Tarihi I-II*. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Fortna, Benjamin C.. *Mekteb-i Hümayûn Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*. Çev. Pelin Sıral. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Güran, Tefik. *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997.
- Hızlı, Mefail. *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*. Bursa: y.y., 1997.
- Hızlı, Mefail. *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*. Bursa: y.y., 1999.
- İleri, İlay. "Azınlıkların Eğitimi I". *OTAM A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 17 (2005), 1-12.
- İleri, İlay. "Azınlıkların Eğitimi II-III". *OTAM A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 23 (2008), 129-148.
- Kafesoglu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1977.
- Keles, Erdoğan. "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Muğla'da Gayrimüslimlerin Sosyo-Ekonomik ve Hukuki Durumları, *Akademik Araştırmalar Dergisi* 5 (19) (2003-2004), 217-247.
- Kodaman, Bayram. *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980).
- Küçük, Cevdet. "Osmanlı Devleti'nde 'Millet' Sistemi". *Osmanlı* 4. ed. Güler Eren. 208-216 .Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- "Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi", *Düstur* (2), Tertib-I Evvel. 184-219. İstanbul: y.y., 1289.

- Mahmut Cevad. *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*. Hazırlayan: M. Ergün - T. Duman - S. Aribaş & H. H. Dilaver. Ankara: MEB Yayınları, 2002.
- Özergin, Kemal. "Eski Bir Rûznameye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri". *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4-5, (1974), 275-287.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Öntuğ, Mustafa Murat. "Balıkesir'deki Ermeni Kilisesi ve Mektep Açma Faaliyetleri". *OTAM A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 19 (2005), 343-364.
- Özcoşar, İbrahim. "Süryani Kiliselerinde Eğitim", *Süryaniler ve Süryanilik II*. Hazırlayan: A. Taşğın - E. Tanrıverdi - C. Seyfeli. 183-205. Ankara: Orient Yayınevi, 2005.
- Parekh, Bhikhu, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek Kültürel Çeşitlilik ve Siyasi Teori*. Çev. Bilge Tanrıseven. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2002.
- Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.
- Yolalıcı, Mehmet Emin, "Maarif Salnamelerine Göre Trabzon Vilayeti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları". *OTAM A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 5 (1994), 435-473.
- Zengin, Zeki Salih. *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2009.
- Zengin, Zeki Salih. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*. İstanbul: MEB Yayınları, 2004.
- Zengin, Zeki Salih. "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri". *Bellekten* 71/261, (2007), 613-652.
- Zengin, Zeki Salih. "Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Din Eğitimi. *Değerler Eğitimi Dergisi* 6/15, 139-171.
- Zilfi, Madeline. "The Ilmiye Registers and The Ottoman Medrese System Prior to The Tanzimat". *Collection Turcica, 3: Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman* (Louvain: 1983), 309-327.